

Cultuur is onvermijdelijk politiek geladen

Maar heeft emancipatie geen onvermijdelijk vervreemdend effect?

Frederik Haentjens

In 1979 publiceerde de Franse socioloog Pierre Bourdieu een omvangrijk onderzoek naar de sociale functie van de esthetische smaak: *La Distinction. Critique sociale du jugement* (Minuit, Parijs). In dit onderzoek wilde hij nagaan op welke wijze de "consumptie" en de beoordeling van kunstwerken samenhangt met de sociale positie van personen (en vooral klassen). Het onderzoek gaat een confrontatie aan met de filosofie van de esthetica die het kunst-aanbod kwalitatief evalueert en met de niet-onpartijdige argumentatie m.b.t. de verdeling van de middelen voor cultuur. Het werk is brandend actueel omdat het een kritisch licht werpt op de kortzichtige cultuurpolitiek die anno 1997 ook in België wordt gevoerd. Bourdieu onderzoekt de wijze waarop economisch en cultureel kapitaal verdeeld is over de verschillende klassen, wat de consequenties daarvan zijn... maar ook of verzet daartegen überhaupt mogelijk is.

Waardenvrijheid ontmaskerd

Als Pierre Bourdieu als een van 's werelds leidende sociologen wordt erkend, dan is het wel voor zijn wetenschappelijk onderzoek en unieke methodologie. Hij is de belangrijkste socioloog die de steeds grotere kloof tussen zuivere denkers en degenen die vaak "number crunchers" worden genoemd, overbrugt. Bourdieu wilde ontsnappen aan zowel het objectivisme, waarin het handelen wordt opgevat als een mechanische reactie zonder actoren, als aan het subjectivisme, waarin het wordt beschreven als de weloverwogen verwezenlijking van een bewuste intentie, het vrije project van een bewustzijn dat zijn eigen doeleinden formuleert en zijn voordeel maxima-

liseert via rationele calculaties. Kernbegrip in dit alles is "Reflexiviteit", een begrip van Nietzscheaanse origine dat inmiddels als een sociologisch-theoretisch modewoord kan worden beschouwd. In feite gaat het bij deze reflexieve sociologie om een sociologie die de sociologische arbeid stelselmatig verdubbelt. De objectiverende blik "naar buiten", naar de "werkelijkheid" toe wordt aangevuld met en verdiept door een "wending naar binnen", een poging tot objectivering van al datgene wat onderzoekers verbindt met en bindt aan hun eigen objecten. Daardoor wordt de ethiek van de "waardenvrijheid" ontmaskerd als een verhulling van de beroepsbelangen van professionele intellectuelen.

Bourdieu brengt alles met alles in verband zonder zich te storen aan "stromingen" of "scholen". Zijn werk wordt daardoor een mozaïek van over elkaar buitelandse sociologische stijlen, eclectisch uit overtuiging.

Bourdieu's multidisciplinaire benadering kan als een kritiek beschouwd worden op de huidige versplintering en de gevestigde denkwijzen in de sociale wetenschappen. Hij vat de sociale wetenschap op als een "voortzetting" van de filosofie met andere middelen, in de klassieke totaliserende traditie van Comte en Durkheim maar natuurlijk ook van Marx. Zijn begrippen hebben steeds een functie in empirische analyses, en kunnen/moeten niet los van hun empirische omgeving worden bediscussieerd. Begrippen zijn denkmiddelen waarvan de waarde zich toont in het gebruik.

Hij wil de "verborgen" structuren van de verschillende sociale werelden die het maatschappelijk universum uitmaken, aan het licht brengen. Die structuren zijn janussiaans van aard. Enerzijds is er de verdeling van materiële hulpbronnen en de middelen waarmee schaarse goederen en "kapitaalsoorten" (economisch-, cultureel-kapitaal,...) worden toegeëigend. Dit is wat Bourdieu de "objectiviteit van de eerste orde" noemt en wat toelaat om zijn "sociale fysica" (in termen van operationalisering) te lezen als een objectieve structuur die van buitenaf moet worden benaderd. Anderzijds hebben we in de vorm van mentale en lichamelijke schema's een "objectiviteit van de tweede orde" die functioneert als het subjectivistische of "constructivistische" standpunt, beter bekend als "de symbolische matrix". Zo bevrijdt Bourdieu de maatschappijwetenschap van een beklemmende polarisatie. Hij integreert op die manier het structuralisme en het constructivisme. "Distinction. A social Critique of the Judgement of Taste" is een typisch voorbeeld van hoe Bourdieu's benadering van het maatschappelijk universum als het ware een dubbelleven leidt.

De praxiologie, of systematische benadering van het maatschappelijk vooraf afgebakende universum van La Distinction construeert in een eerste fase de objectieve structuren (posities) en bepaalt de sociaal werkzame hulpbronnen. In een

tweede fase wordt de onmiddellijke ervaring van actoren ingevoerd om de waarnemings- en waarderingscategorieën (disposities) te kunnen expliciteren die hun handelen en representaties ("prises de position") van binnenuit structureren. Bourdieu gebruikt vooral statistisch materiaal (dat echter soms al behoorlijk gedateerd is op het moment dat hij het gebruikt) met het oog op het ontdekken van transhistorische invarianten en relaties tussen structuren.

La Distinction is bijvoorbeeld een synthese van verslagen van verschillende onderzoeksresultaten. Bourdieu bewijst dat hij oog heeft voor kwantitatieve gegevens, maar is daarom nog geen positivist. Hij denkt eerder epistemologisch en dat vertaalt zich makkelijk in een barokke stijl.

La Distinction

Pierre Bourdieu verzamelt in La Distinction empirisch materiaal over de objectieve klassencondities. Hoofdzakelijk gaat het om inkomens- en onderwijsstatistieken, dus om statistieken die aangeven hoe het economisch en cultureel kapitaal verdeeld is over de verschillende klassen. Op basis daarvan gaat hij dan na hoe deze verdelingen samenhangen met verschillen in voorkeur inzake muziek, meubilair, sportbeoefening, kleding, eten, film, etc. Deze preferenties functioneren als indicatoren voor een bepaalde levensstijl. En natuurlijk vindt Bourdieu een sterke correlatie tussen een bepaald bezit aan economisch en cultureel kapitaal. Origineel is het dus allemaal niet. Bovendien is daarmee nog niks gezegd over een verklaring. Bourdieu berekent dat de verschillende preferenties onderling homogeen zijn. Dergelijke homogeniteit in "smaak" bewijst echter hoegenaamd niet het bestaan van zoiets als een "habitus". Je kan dit als verklaring bedoelde begrip dan ook makkelijk vervangen door bv. een aangeboren klasse-instinct (ik noem maar wat). Het kernstuk van zijn theorie wordt in La Distinction dus niet geverifieerd.

We gaan nu in op de begrippen, smaak, veld, habitus, kapitaal en klasse.

Smaak

De "smaak" vervult als instrument van onderscheid een dubbele rol. Enerzijds bepaalt het de houding van het individu ten aanzien van de

culturele objecten. Anderzijds structureert en differentieert het ook het sociale veld waarin het individu of de groep waartoe men behoort, zich bevindt. Groepen identificeren zichzelf door hun smaak en levensstijl, zowel tegenover hun eigen leden als tegenover de rest van de maatschappij. De “smaak” vindt haar oorsprong in de onbewuste overeenstemming tussen de habitus en het veld (de sociale omgeving uit verleden en heden) waarin men verwickeld zit. De smaak kan worden beschouwd als een “fait social total” die volgens Bourdieu samenhangt met de sociale positie en de belangen van de groep in kwestie. De systematiek ervan laat toe te onderzoeken op welke wijze classificatiesystemen (“smaak”) samenhangen met de bestaansvoorwaarden van sociale groepen. De conclusie is dat er een sterke correlatie bestaat tussen smaak en de sociale positie binnen de “sociale ruimte” die is ingedeeld naar twee hoofddimensies: kapitaalvolume en kapitaalstructuur (waarbij “kapitaal” staat voor: “economisch” en “cultureel kapitaal”; zie verder).

Velden

Een “veld” is “een wereld” (zoals: de kunstwereld, de wereld van de sport, etc.) en duidt op het bestaan van relatief autonome sociale universa die werken volgens een onherleidbare eigen “logica”, al zijn er onderling wel structurele en functionele homologieën mogelijk. Een veld is een netwerk van objectieve relaties tussen objectief gedefinieerde posities die dwang uitoefenen op de actoren.

Op elk veld wordt een specifiek spel gespeeld met specifieke inzetten. Elk veld is bepaald door een specifieke vorm van ongelijk verdeeld kapitaal waarvan het bezit toegang geeft tot de veld-specifieke soort winst. Het begrip veld duidt ook op de uitwendige, “dingmatige” en dwangmatige structuur van relaties tussen posities die op een gegeven historisch moment uit de strijd zijn tevoorschijn gekomen. Steeds strijden klassen en klassenfracties om de verdeling van het specifieke kapitaal, en dus om het behoud en de verandering van de structuur en de grenzen van het veld zelf.

“Chacune des propriétés attachées à la classe reçoit sa valeur et son efficacité des lois spécifiques de chaque champ” (p. 127).

Het veld van de cultuurproductie is het strijdperk bij uitstek tussen de dominerende en gedomineerde fracties van de heersende klasse. Beide proberen hun wereldbeeld op te dringen via de artistieke productie. De tegenstelling tussen beide groepen kan ook gecorreleerd worden met de leeftijd en zelfs met de woonplaats van kunstenaars. De “intellectuele” kunstenaars zijn over het algemeen jonger dan de gevestigde kunstenaars. In de tegenstelling tussen jong en oud wordt de tegenstelling weerspiegeld tussen de “onverschilligheid” tegenover macht en geld van de intellectueel en de reële “burgerlijke” macht van de dominerende fractie van de heersende klasse. De strijd tussen beide groepen maakt de geschiedenis en wordt gevoerd tussen hen die “geschiedenis gemaakt hebben” en strijden om te blijven, en hen die slechts geschiedenis kunnen maken door van hun tegenstanders verleden tijd te maken. “Geschiedenis maken” betekent: zijn merkteken plaatsen, zijn verschil doen (h)erkennen door de andere producenten.

De nieuwkomers kunnen alleen tot bestaan komen door naar hun “artistieke leeftijd” te kijken, de tijd dat zij avantgarde-werken produceerden. De strijd speelt zich niet af in het heden, maar tussen tegenstanders die verschillende tijdperken vertegenwoordigen: tussen avant-gardisten en conservatieven, maar ook tussen “echte” avant-gardisten en “geconsacreerde” avant-gardisten. Zij allen beantwoorden aan verschillende soorten van smaak.

Een analyse in veld-termen bepaalt meteen ook de wetenschap als een “veld”: een historisch unieke sociale uitvinding. Empirische kennis is daarom verenigbaar met het ontdekken en nastreven van morele doelstellingen.

Concepten en begrippen

In *La Distinction* concipieert Bourdieu “het sociale” als een sociale ruimte. Binnen die ruimte onderscheidt hij drie klassen, de dominante klasse of de burgerij, de middenklasse of kleinburgerij, en de arbeidersklasse. De laatste twee trekt hij soms ook samen tot de “gedomineerde klassen”. Binnen eenzelfde klasse onderscheidt Bourdieu ook nog subklassen of klassenfracties. De klassen

zelf definieert hij aan de hand van de drie fundamentele dimensies van de sociale ruimte:

1. Hun onderscheiden volume aan economisch kapitaal (inkomen), sociaal kapitaal (het "geheel van mondaine relaties, d.i. het kapitaal aan respectabiliteit en eer") en cultureel kapitaal dat bestaat uit het "onderwijskapitaal" (aantal diploma's) en de familiale culturele erfenis. Bourdieu spreekt soms van "symbolisch kapitaal" i.p.v. cultureel kapitaal. Het kapitaalbezit is zowel een klasse- als een individuele eigenschap. Het is zelfs erg moeilijk die twee van elkaar te onderscheiden. Het culturele kapitaal omvat dus twee componenten. Dit hangt samen met de dubbele socialisatie, nl. binnen het gezin (primaire en impliciete socialisatie, resulterend in de primaire habitus), en binnen het onderwijs (expliciete pedagogiek). Het onderwijs geeft de legitieme cultuur op een expliciete manier door, en stelt theorie en discursiviteit centraal. Het gezin socialiseert daarentegen op een impliciete manier. In "L'amour de l'art" (1966) heeft Bourdieu aangetoond dat de toegang tot "grote" kunst geen kwestie is van deugd of individuele gave, maar van culturele overerving en onderwijs.

2. Binnen elke klasse bestaan er verschillen in kapitaalstructuur, d.w.z. tussen de verdeling van het kapitaalbezit over de verschillende soorten kapitaal (economisch, cultureel, sociaal). Deze verdeling kan symmetrisch zijn (bvb. bij de vrije beroepen, die een hoog cultureel kapitaal koppelen aan een hoog inkomen) of dissymmetrisch (bvb. bij de ondernemers en professoren, die resp. een hoog economisch en cultureel kapitaal koppelen aan een resp. laag cultureel en economisch kapitaal). Deze verschillen bepalen de diverse fracties binnen eenzelfde klasse.

3. De evolutie in de tijd van (1) en (2), zoals die zich uit in het afgelegde en potentiële traject. Sociologen doen vaak beroep op de begrippen "socialisatie" en "sociale controle". Bourdieu heeft het gemakkelijker, want hij onderscheidt nog een derde ruimte, "de theoretische ruimte van de habitus". Er is een "pre-cognitieve eenheid van de wereld en ons leven" (cfr. Merleau-Ponty) en

hij benadert het gesocialiseerde lichaam als de neerslag van een generatief en creatief begripsvermogen waardoor de verhouding tussen een sociale actor en de wereld als een wederzijdse toeëigening is tussen de habitus, als sociaal gevormd principe van waarneming en waardering, en de wereld die de habitus determineert (cfr. opvoeding). Elke objectieve klassenconditie resulteert in een klassenhabitus. In *La Distinction* legt hij die habitus uiteen in een systeem van resp. handelingsschema's (of -disposities die de consumptie bepalen) en waarnemings- en waarderingsschema's (die de smaak bepalen). Samen vormen ze een levensstijl die specifiek is voor de klasse. Dus ook hier vervult de "theoretische ruimte van de habitus" een scharnierfunctie.

Bourdieu werkt het theoretische geraamte verder uit aan de hand van de feitelijke receptie of consumptie van kunstwerken. Zijn onderzoeksmateriaal koppelt hij aan een theoretisch model waarin het begrip "artistieke competentie" centraal staat. Wanneer iemand geconfronteerd wordt met een kunstwerk, wordt hij niet alleen, en zelfs niet primair, aangesproken op zijn gevoelens, maar staat hij eerst en vooral voor een intellectuele puzzel: hij moet het werk zien thuis te brengen. Elke evaluatie, zelfs elk genieten van een artistiek object veronderstelt een zekere kennis (habitus) omtrent het betreffende werk en het gehele veld (champ) van het "culturele erfgoed" en is afhankelijk van de artistieke competentie van ieder individu.

Artistieke competentie

De artistieke competentie verschilt van persoon tot persoon, waardoor ook de interpretaties en recepties van een kunstwerk steeds anders zijn. Deze verschillen betreffen echter niet alleen de mate van expliciete of geïnternaliseerde kennis van het culturele veld, maar gaan uiteindelijk terug op een verschil in code, in benadering van het artistieke fenomeen in zijn algemeenheid. Zo wordt een artistiek object door sociale groepen met een minimale competentie vaak benaderd met behulp van aan het dagelijks leven ontleende criteria: men zoekt in een kunstwerk allereerst de bevrediging van een praktische of morele behoefte, en voor alles vereist men bij de

beeldende kunst de identificatiemogelijkheid van een realistische representatie.

De artistieke competentie bevat een sterke sociale component. De mate waarin iemand in staat is een kunstwerk te "situeren" in termen van de officiële esthetica hangt samen met zijn plaats in de maatschappij. Het verkrijgen van artistieke competentie is in de eerste plaats een kwestie van scholing, waarbij de indirecte instructie van het sociale milieu belangrijker is dan de officiële scholing. De artistieke competentie wordt zodoende ook een actief symbool van distinctie van het individu zelf. De verschillen in artistieke competentie gaan samen met een bepaalde benadering van het artistieke fenomeen (de "smaak") als zodanig. Bourdieu tracht in zijn onderzoek te achterhalen op welke wijze deze samenhangt met de sociale stratificatie en waarnemingsmogelijkheden.

Waarneming

Waarnemingen vinden altijd plaats in het kader van bepaalde conceptuele systemen. Bourdieu vraagt zich daarbij af welke systemen ("codes") aangewend worden bij de perceptie van kunstwerken. De waarnemingssystemen worden in een lang proces van scholing aangeleerd. Deze scholing wordt verzorgd door instituties die ervan uitgaan dat zij kunnen voortbouwen op wat reeds verworven is in het gezin.

De "codes" die relevant worden geacht voor het waarnemen van kunstwerken maken iemands esthetische competentie uit. Zij dienen "adequate kennis" en een "adequate ervaring" van het werk te geven. Deze kennis is essentieel om stijlkenmerken te onderscheiden en een min of meer gedetailleerde classificatie van een werk te ondernemen. Het hanteren van de aangeleerde "codes" dient te geschieden vanuit een specifieke esthetische dispositie die het kunstwerk los van enig praktisch nut beschouwt. Bourdieu ziet hier een scherpe tegenstelling met de waarnemingswijze van minder geschoolden. Dit verschil probeert hij te verklaren uit het verschil in levensomstandigheden tussen beide groepen: in tegenstelling tot lager geschoolden hebben hoger geschoolden de mogelijkheid om afstand te nemen van alledaagse en primaire levensbehoeften.

Kapitaal

Een ander cruciaal begrip in Bourdieus werk is "kapitaal". Kapitaal is in eerste instantie opgehoopte arbeid die individuele actoren kunnen verwerven, waardoor zij zich sociale energie kunnen toeëigenen in de vorm van verdinglijkte of levende arbeid. Kapitaal heeft tijd nodig om te accumuleren in geobjectiveerde of verinnerlijkte vorm en heeft winstpotentieel en een drang tot zelfbevestiging en reproductie. Het is een kracht die ligt verankerd in de objectiviteit der dingen, zodanig dat niet alles gelijkelijk mogelijk of onmogelijk meer is.

- Economisch kapitaal

Economisch kapitaal is een historische uitvinding van het kapitalisme, niet als een bijzonder geval van de ruil in al zijn verschillende vormen maar wel als de enige soort van ruil. Uiteraard is het afhankelijk van het veld waarin het functioneert en de meer of minder hoge transformatiekosten die het effectief functioneren in het betreffende veld met zich meebrengt. Kapitaal kan daarom optreden in drie fundamentele gedaanten: 1. als economisch kapitaal, dat onmiddellijk in geld omzetbaar is en kan worden geïnstitutionaliseerd als eigendomsrechten; 2. als cultureel kapitaal, dat onder bepaalde condities omzetbaar is in economisch kapitaal en kan worden geïnstitutionaliseerd als onderwijskapitaal; en 3. als sociaal kapitaal, dat bestaat uit sociale verplichtingen ("connecties"), en dat onder bepaalde voorwaarden omzetbaar is in economisch kapitaal en kan worden geïnstitutionaliseerd als een adellijke titel. In dit laatste geval spreekt Bourdieu ook wel van symbolisch kapitaal, een term die al eens dienst doet als synoniem van cultureel kapitaal. In feite is symbolisch kapitaal, kapitaal van welke soort dan ook voorzover het wordt gerepresenteerd, dat wil zeggen symbolisch wordt opgevat.

- Cultureel kapitaal

Cultureel kapitaal kan optreden in de vorm van duurzame disposities van het organisme ("belichamende staat"); in de vorm van cultuurgoederen (schilderijen, boeken, instrumenten) die de sporen vormen of de

verwerkelijking zijn van theorieën, van kritieken op die theorieën, van problematieken, enz. ("geobjectiveerd"). Tenslotte hebben we het cultureel kapitaal in de vorm van objectivering die afzonderlijk moet worden beschouwd omdat zij, zoals men aan het schooldiploma kan zien, volstrekt nieuwe eigenschappen verleent aan het culturele kapitaal dat zij wordt geacht te garanderen.

Cultureel kapitaal werpt onmiddellijk profijt af, natuurlijk allereerst op de onderwijsmarkt, maar ook elders en ook in de vorm van distinctie. Dit profijt vloeit automatisch voort uit de schaarste en de ongelijke verdeling ervan. Een kunstwerk is pas toegankelijk voor diegene die het veronderstelde instrumentarium bezit. Die persoon kan dan een distinctieve winst maken die groter is naarmate de middelen schaarser zijn (vb. het instrumentarium dat nodig is om avant-gardekunst te vatten).

- Sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal is het geheel van bestaande of potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutionaliseerd duurzaam netwerk van relaties van onderlinge bekendheid en erkentelijkheid. Het maakt iemand kredietwaardig. Het volume van het sociale kapitaal dat een bepaalde actor bezit hangt dus af van de grootte van het netwerk van relaties dat hij effectief kan mobiliseren en van de hoeveelheid (economisch, cultureel en symbolisch) kapitaal die ieder van zijn kennissen in particulier bezit heeft. Het reproduceren van sociaal kapitaal vergt het onafgebroken onderhouden van sociale contacten en een continue reeks van transacties waarin erkentelijkheid wordt bevestigd.

- Kapitalen-mix

Wie we zijn, is de uitdrukking van de waardenmix van geïnvesteerd cultureel en economisch kapitaal dat onze plaats definieert binnen klassen, klassefracties, statusgroepen en onze gebondenheid met hun levensstijl. Hiermee is de link tussen klasse en status aangegeven. Bourdieu benadrukt het gelijke belang van alle relevante kenmerken, en dus ook van de verschillende kapitaalsoorten.

De verschillende kapitaalsoorten kunnen

worden afgeleid van economisch kapitaal, maar alleen ten koste van een meer of minder inspannende transformatie-arbeid. Er ontstaat een strategie om het kapitaal om te zetten met zo weinig mogelijk kosten of risico. De verschillende kapitaalsoorten kunnen worden onderscheiden aan de hand van hun reproduceerbaarheid, of beter, aan de hand van het gemak waarmee zij kunnen worden overgedragen, dat wil zeggen met een meer of minder groot verlies en met meer of minder verhulling.

Het sociale veld waarin de verschillende kapitaalsoorten circuleren, wordt beschreven als een multidimensionale positie-ruimte, zodat elke afzonderlijke positie gedefinieerd kan worden in termen van een multidimensionaal systeem van coördinaten, waarvan de waarden corresponderen met de waarden van de diverse pertinente variabelen. Op deze wijze worden actoren over die ruimte verdeeld: langs de eerste dimensie volgens het totale volume aan kapitaal dat zij bezitten, langs de tweede dimensie volgens de relatieve samenstelling van de kapitalen-mix.

Klassen-cultuur

En zo komen we tot de klassen. Op grond van het kapitaalvolume kunnen drie klassen worden onderscheiden: de "classes populaires", de middenklasse en de heersende klasse. Vervolgens kunnen we binnen elke klasse fracties onderscheiden op grond van de kapitaalstructuur.

Bourdieu ontwerpt voorafgaand aan zijn eigenlijk onderzoek een (driedimensionaal) theoretisch samenlevingsmodel, waarop naderhand de resultaten van dat onderzoek worden afgezet. De variabelen zijn het economisch, educatief en sociaal kapitaal. Als de statistische resultaten van Bourdieus onderzoek op dit samenlevingsmodel worden uitgezet, tekenen zich drie "smaaktypen" af, die elk vrij nauwkeurig corresponderen met één duidelijk omschreven klasse. Voor de lage klasse is de functie van een cultureel product het primaat van de vorm. Voor de dominante fracties van de heersende klasse is het de voorkeur voor luxe-artikelen, comfort en de traditionele en legitieme kunstvormen. De overheerste fracties van de heersende klasse zijn vernieuwend. Bourdieu

wijdt in *La Distinction* wel aparte hoofdstukken aan de drie klassen, maar hij brengt hun klassenhabitus daarin niet altijd op één noemer. Ik heb getracht dit wél te doen en elke klasse(-n-fractie) krijgt zo een specifieke habitus toebedeeld.

- De arbeidersklasse

De arbeidersklasse wordt gevormd door bevolkingsgroepen die volgens de drie de kapitaal-criteria laag scoren. De schrale condities waaronder deze klasse moet leven resulteert op esthetisch gebied in een al even schraal smaaktype (Bourdieu noemt het de “keuze voor het noodzakelijke”). Zowel de gebruiksvoorwerpen als de kunstobjecten worden op die anti-kantiaanse manier gesmaakt. Uit het handelen van de arbeiders spreekt resignatie en realisme, vandaar: een realistische habitus. De arbeiders aanvaarden hun eenvoudig leven en dito smaak en voelen zich daar goed bij. Want ook hun habitus reproduceert de objectieve levensvoorwaarden van hun klasse. Daarom verlangen ze niet meer dan ze objectief gezien kunnen verlangen. Wie de illusie van het “strijdbare proletariaat” wil bewaren, laat *La Distinction* beter ongelezen.

- De middenklasse (kleinburgerij)

Een volstrekt andere houding treffen we aan bij de middenklasse: geschoolde arbeiders, kleine ondernemers, het ambtenaren-middenkader, technici, enz. Het is de klasse die zich het meest onzeker voelt en zelfs lijdt aan een zekere schizofrenie: zij zou willen zijn wat ze (nog) niet is en juist deze verscheurdheid vormt haar kenmerk.

De diverse middengroepen verschillen onderling weinig qua economisch kapitaal. Ze bezitten altijd te weinig geld en te weinig cultureel kapitaal, maar proberen op te klimmen door spaarzaam en gedisciplineerd te zijn. Vandaar een puriteins-ascetische habitus. De kleinburger is pünktlich en deftig, erkent de hogere cultuur maar kent ze niet echt, verwacht operette met klassieke muziek, tv-feuilletons met kunstfilms, etc. Bourdieu onderscheidt binnen de kleinburgerij drie fracties op basis van de dimensie potentieel traject. De kleinburgerij is ten

slotte toch een haast per definitie mobiele klasse die daalt (1. ambachten), stijgt (2. onderwijzers, bedienenden met kinderen) of net nieuw is (3. zoals de tertiaire sector).

- De dominante klasse (burgerij)

De derde klasse wordt gevormd door groepen als hogere zakenlieden, beoefenaars van de vrije beroepen, academici... Als geheel beschikt deze klasse over voldoende economisch, sociaal en educatief kapitaal om zich cultuurgroederen daadwerkelijk toe te eigenen. En zij kan zich, gezien haar economisch vermogen en haar ethische permissiviteit, dan ook de luxe veroorloven van een belangeloze, autonome esthetica. En zoals de volkssmaak typisch een niet-Kantiaanse smaak was, zo beschrijft Bourdieu deze esthetica van de distinctie als een directe afspiegeling van de “zuivere” smaak zoals die door Kant werd verwoord. Maar als de Kantiaanse esthetica niet méér is dan de ideologie van deze welbepaalde klasse, dan zijn daarmee tegelijk de universaliteitsaanspraken van Kants kunstfilosofie ontmaskerd. De filosofische esthetica dient, zo concludeert Bourdieu, naar haar sociale oorsprong te worden teruggekoppeld: zij is daaruit te verklaren en al haar pretenties zijn daarop terug te voeren.

Bourdieu heeft in zijn nawoord ook enkele kritieken op Kants kunstfilosofie, maar keert zich in een stellingname tegelijkertijd tegen een al te gemakkelijk sociologisme dat heel de filosofie al zo vaak tot een sociaal mechanisme heeft herleid. Zijn “ontmaskering” van de “hoge cultuur” houdt meteen ook een kritiek in op de heiligverklaring van de “arbeiderscultuur”, zowel als op een beleid dat de overheersten moet laten toetreden tot de dominante cultuur, of toch tot een inferieure vorm van die cultuur. Bourdieu verwerpt met andere woorden de “zuivere esthetiek” niet geheel en al.

Dominerend maar niet dominant

De heersende klasse valt grosso modo uiteen in twee fracties: enerzijds de intellectuelen en de (erkende) kunstenaars, en anderzijds de industriëlen en de groothandelaars. De intellectuele fractie bezit een groot cultureel kapitaal en een relatief klein economisch kapitaal.

In deze fractie domineert de hierboven uitvoerig beschreven "esthetische dispositie". Intellectuelen leven vrij ascetisch, maar compenseren dat gebrek aan economisch kapitaal met hun culturele superioriteit. De estheten weten hun (gedwongen) ascetisme zelfs te verkopen als teken van superioriteit. De "ware kunstenaar" en de "ware theoreticus" verspillen hun tijd en energie niet aan lage, al te aardse geneugten. Zij zijn op zoek naar De Vorm, De Vorm en niets dan De Vorm. Bourdieu omschrijft hun habitus dan ook als aristocratisch ascetisme.

Industriëlen en groothandelaars bezitten veel economisch kapitaal, maar weinig cultureel kapitaal. Zij houden er dan ook een heel andere levensstijl op na. Ze lezen bij voorkeur historische werken en de Financieel-Economische Tijd. Ook zij achten veel belang aan het formele. Hun minachting voor het functionele drukken ze niet uit door een maniëristische esthetisering van alle "praktijken", maar via een demonstratieve verspilling van de zuurverdiende franken. Voor hen staat "stijl" en "vorm" op één lijn met luxe en verspilling, vandaar dat Bourdieu het "laxisme" of de luxe-habitus noemt.

De vrije beroepen, hogere kaders, ingenieurs en leraars Hoger Secundair Onderwijs bekleeden binnen de dominante klasse een intermediaire positie met een gelijke én symmetrische kapitaalstructuur. Toch onderscheiden ze zich in levensstijl, en dus in habitus. Deze verschillen hangen samen met hun verschillende "trajecten" ([mogelijke] wegen die ze volgen op de sociale ladder), hier uitgedrukt in het aantal jaren anciënniteit binnen de burgerij.

De levensvoorwaarden van de overheersten worden zo gezien met de ogen (of de habitus) van heersenden (de industriëlen) of overheerst-heersenden (dominants dominés; de intellectuelen).

Levensstijlen

Tussen de levensstijlen van de dominante klasse en de arbeidersklasse bestaat een totale tegenstelling. De leden van de dominante klasse distantiëren zich in hun handelen en consumptie altijd van het functionele. De intellectuele fractie uit deze distantie door een geësthetiseerde levenswijze ("vorm boven inhoud"). De

industriëlen ontkennen dan weer de gebruikswaarde van de geconsumeerde objecten door ze demonstratief te verspillen. Volgens Bourdieu is deze verspilzucht echter een gevolg van een onbewuste "luxe-habitus". Op dit punt bestaat er geen verschil tussen de dominante fracties en de arbeidersklasse. In beide gevallen wordt de levensstijl bepaald door hun onbewuste klassenhabitus. Hoe onbewust ook, het functioneert toch als distinctief teken ("La Distinction"). De burger en de intellectueel halen wel degelijk een (niet gezocht) distinctieprofijt uit hun levensstijl.

Het is nl. de tegenstelling die betekenis genereert. De handelingen en consumptieobjecten van de twee tegengestelde klassen vormen dus samen een "objectief systeem" van verschillen.

Door hun waarnemings- en waarderingschema's ("de smaak") percipiëren en waarderen mensen elkaars handelingen en consumpties in classificerende handelingen en objecten. Met zijn "praktijken" en objecten onderscheidt én classificeert iemand zich in de ogen van de anderen. En meer bepaald classificeert hij zich binnen het geheel van mogelijke klassenposities. De classificatiesystemen transformeren de tegenstellingen in levensstijl tot symbolische uitdrukkingen van een bepaalde klassenpositie.

Omdat de objectieve verschillen in levensstijl worden waargenomen en gewaardeerd als distinctieve tekens, is zoiets als impression management mogelijk. Door bijvoorbeeld golf te spelen en dure kledij te dragen functioneren de tekens binnen het dominante schema als algemeen erkende symbolen van upper class. Elk individu kan zich daarom een hogere status aanmeten. Vooral de middenklasse heeft een bewust strategisch handelen gericht op distinctieprofijt. Eens de dominante middenklasse erin slaagt bepaalde upper class-attributen ongewijzigd over te nemen, verliest ze haar strijd om het distinctieprofijt. Want de vulgarisering van het attribuut verandert (nl. verlaagt) het symbolische statuut ervan.

Classificatie: fundamentele factor

Volgens Bourdieu hanteren burgers, kleinburgers en arbeiders allen dezelfde classificatiesystemen,

anders kunnen ze elkaars klassenposities niet inschatten. De classificatiesystemen moeten functioneren als een collectief gedeelde doxa, als een niet bevraagde sociale mythologie. Wat op het eerste gezicht een fundamentele correctie van Bourdieus theoretisch schema vereist, dat hij zelf heeft uitgetekend in het eerste deel van *La Distinction*. Het classificatiesysteem verdubbelt immers de feitelijke klassenverschillen. Als deze mentale voorstellingen nu gemeenschappelijk zijn, reproduceert de habitus niet alleen de objectieve klassencondities waarin iemand opgroeit, maar ook het geheel van dwingende objectieve levensvoorwaarden.

“La connaissance pratique du monde social qui suppose la conduite ‘raisonnable’ dans ce monde met en oeuvre des schèmes classificatoires (ou, si l’on préfère, des ‘formes de classification’, des ‘structures mentales’, des ‘formes symboliques’, autant d’expressions qui, si l’on ignore les connotations, sont à peu près interchangeables), schèmes historiques de perception et d’appréciation qui sont le produit de la division objective en classes (...)” (p. 546).

Voor Bourdieu zijn daarom de algemene classificatiesystemen niet het product van de afzonderlijke objectieve levensvoorwaarden. Met elke objectieve klassenconditie correspondeert wel degelijk een specifiek waarnemings- en waarderingsschema. De algemene ordeningsschema’s zijn daarentegen producten van de dominante klasse. Haar waarnemings- en waarderingsschema domineert ook de waarnemingen en waarderingen van de kleinburgerij en van de arbeidersklasse. Om Marx te parafaseren: het dominante classificatieschema is het classificatieschema van de dominante klasse.

In *La Distinction* vinden we ook Bourdieus interesse terug voor een verklaring van het feit dat de gevestigde klassen zich continu hervestigen. En verder is hij ook geïnteresseerd in hoe symbolische goederen het positionele voordeel versterken van hen die voldoende kapitalen bezitten, om controle te hebben over de markten, in termen van uitwisseling en waarde van valuta. Het hoge, de lage, de tussenin-cultuur bestaat enkel rationeel gezien. Cultuur zelf is de moderne

variant van het sacrale.

Habitus

Bourdieu pretendeerde reeds in 1972, bij het verschijnen van zijn *Esquisse d’une Théorie de la Pratique* (précédée de trois études d’ethnologie kabyle), met zijn handelingstheorie, alle individuele handelingen, dus geheel iemands doen en laten, te kunnen verklaren vanuit één globaal concept: habitus, een begrip uit de scholastische wijsbegeerte. De habitus is het product van de verinnerlijking van externe structuren dat reageert op de prikkels van een veld op een manier die grosso modo coherent en systematisch is (p. 13).

Habitus wordt dan ook beschouwd als een door inlijving geïndividualiseerd collectief en rationeel schakelingsprincipe.

De habitus verkeert in een relatie van ware ontologische medeplichtigheid met het veld waarvan zij een product is. Ze houdt een vorm van kennis in die geen bewustzijn vereist, een intentionaliteit zonder intentie, een praktische beheersing van de regelmatigheden van de wereld waardoor men in staat is een voorschot te nemen op de eigen toekomst zonder die als zodanig voor ogen te hoeven hebben. De leden van de heersende klasse, die worden geboren in een positie van positieve discriminatie, lijken gedistingeerd door hun habitus, als een sociaal gevormde “natuur”. Zij kunnen zo hun apartheid, hun uniciteit bevestigen zonder daarvoor bewust moeite te hoeven doen.

Het generende principe van een levensstijl noemt Bourdieu de habitus, een “structure structurante” die organiseert en klasseert, maar tevens “structure structurée” omdat de habitus een geïncorporeerd product is van de sociale positie van een persoon of groep. De “esthetische dispositie maakt deel uit van de habitus.

De habitus duidt op de inwendige, “belichaamde” disposities die in individuen zijn neergelaten als duurzame schema’s van waarneming en waardering en aanzetten tot praktisch handelen. De habitus is zodoende het resultaat van de “instituering” van het sociale, van de objectieve veldstructuren in afzonderlijke lichamen, en genereert zelf weer als praktische matrix van handelingspraktijken de voorwaarden voor de reproductie van deze objectieve structuren.

Doorgaans is het "praktijkgevoel" dat in de habitus is neergelegd, het sociaal geconstitueerde "gevoel voor het spel" (p. 126) waaruit sociale investeringen voortkomen, voldoende aangepast aan de objectieve veldstructuren waarvan hij een product is om zoets te laten ontstaan als een "ontologische medeplichtigheid" tussen habitus en veld, zodat de sociale wereld als een vanzelfsprekende wereld wordt ervaren. De habitus is dus de belichaming van de immanente structuur en noodzakelijkheid van een veld, terwijl het op zijn beurt bijdraagt tot het (voort-) bestaan van het veld doordat hij de oorsprong is van praktische representatie- en zingevingsschema's en strategieën van praktisch handelen. Het is deze "dialectische" relatie tussen "lichamen en dingen", tussen de "geïncorporeerde" en de "gereïficeerde" sociaal-historische werkelijkheid die door Bourdieu wordt beschouwd als het eigenlijke object van de sociologie.

Habitus en esthetische dispositie

In *La Distinction* illustreert Bourdieu deze eigenschappen erg goed aan de hand van het begrip esthetische dispositie. Deze dispositie bestaat uit het vermogen dingen "op en voor zichzelf" te bekijken, dus los van hun functie, gebruikswaarde of verwijzingen naar de realiteit ("inhoud").

"La propretion ou, du moins, la préention à apprecier une oeuvre 'indépendamment de son contenu' ... et, plus généralement, la propension à ces investissements, 'gratuits' et 'désintéressés' qu'appellent les oeuvres légitimes" (p. 56).

De gelukkige bezitter van zo'n dispositie kan objecten louter formeel taxeren, wat distantie vereist. Kunst is nutteloos, en de ware kunstliefhebber respecteert deze nutteloosheid, hij interesseert zich enkel voor de vorm. Mensen die zo'n esthetische dispositie niet verworven hebben, kunnen dan ook moeilijk omgaan met (moderne) kunstwerken die totaal opgaan in hun vorm (abstracte schilderkunst, "ander proza", etc.). Zij bezitten er de sleutel — de dispositie — niet van. De esthetische dispositie is als algemeen schema overdraagbaar op andere dan strikt-esthetische objecten. De stheet past het "vorm-boven-inhoud"-schema ook toe op eten, kleding,

meubelen, sport... Of beter: de esthetische dispositiedetermineert als onbewust waarnemings- en waarderingsschema alle andere waarnemingen. Geen toevl dus dat het taalgebruik in de rubrieken "antiek" en "culinair" erg verwant zijn aan dat van de kunstcriticus. En als Roland Barthes in *Mythologies* over catch schrijft, ziet hij een heel andere wedstrijd dan de gemiddelde toeschouwer. De esthetische dispositie genereert als handelingsschema bovendien "praktijken", handelingen dus (p. 190) waarmee specifieke consumptiepatronen corresponderen. De estheet kleedt zich vormelijker dan de niet-estheet. Maar voor alles toont het vorm-principe zich in de gebaren, de houding en gans het lichamenlijk gedrag van de estheet (zijn hexis corporelle). De esthetische dispositie veroorzaakt een specifiek lichaamsschema. De estheet heeft een karakteristieke manier van lopen, spreken, eten, etc.

Habitus en levensconditie

Elke habitus is het product — via opvoeding en socialisatie — van bepaalde levenscondities. Gelijke objectieve levenscondities leiden tot analoge dispositiesystemen, aldus Bourdieu. Wel bestaat er een verschil volgens de arbeidsverdeling tussen de beide seksen en kan je spreken van een mannelijke en een vrouwelijke habitus. In een geïndustrialiseerde samenleving spelen de sekseverschillen echter een ondergeschikte rol.

De primaire habitus, die later nog moeilijk kan gewijzigd worden, hangt samen met het impliciete en diffuse karakter van de gezinssocialisatie. Op school leert een kind expliciete (geverbaliseerde) regels inzake grammatica, beleefdheid, omgangsvormen, etc. Het aanleren van deze regels gebeurt bovendien op een methodische manier.

Het gezin domineert daarentegen een familiarisering waarin "de leraar" door zijn exemplarische gedrag principes aanbrengt aan een "ontvanger" die deze onbewust interioriseert. De gezinsleden verrichten dagelijks honderden handelingen die allemaal gedetermineerd worden door hun (onbewuste) habitus. De kinderen imiteren deze handelingen en nemen zo onbewust de onderliggende schema's over. De gemimeerde

handelingen vertonen immers een systematiek, en juist deze systematiek wordt geïnterioriseerd. In dispositie-termen: het onderwijs valoriseert de denkschema's die karakteristiek zijn voor een klasse; hoogstens mildert het de primaire (klasse-)verschillen.

In één van de voetnoten van *La Distinction* (p. 425) pleit Bourdieu voor de ontwikkeling van een genetische sociologie, die de "interiorisatie van de exterioriteit" nader moet onderzoeken. Zulk onderzoek is dringend nodig, want Bourdieus socialisatietheorie vertoont nogal wat lacunes. En dat is des te erger aangezien het habitus-begrip in zijn theorie een scharnierfunctie vervult. Het begrip verklaart immers én het concrete handelen ("exteriorisatie van de interioriteit"), én de klassegebondenheid van dit handelen ("interiorisatie van de exterioriteit"). Ik zet de twee belangrijkste gebreken van Bourdieus socialisatietheorie op een rijtje:

1. Waarom mimeren kinderen het ouderlijke handelen? Bestaat er misschien zoiets als een imitatie-drang c.q. -instinct?
2. Het is totaal onduidelijk hoe de imitatie van concrete handelingen resulteert in de onbewuste interiorisatie van de onderliggende handelingsschema's. Verdicht het onbewuste de duizenden handelingen tot schema's? Of gaat het eerder om een onbewuste activiteit van de hersenen?

Dat Bourdieu over de habitus geen directe gegevens kan verzamelen, verklaart wellicht de afwezigheid van een nadere omschrijving van de verschillende dispositiesystemen. De habitus is een structurerend mechanisme dat werkzaam is binnen actoren (vb: opvoeding), ook al is het niet strikt individueel en wordt men er ook niet volledig door gedetermineerd (bv: ook kinderen uit arbeidersmilieu kunnen "smaak" krijgen voor bijvoorbeeld conceptuele kunst). Habitus is als een "sedimentaire situatie" van mogelijkheden, zonder dat een reflexieve afstand het "voorvoelen" doorkruist. De habitus vormt een systeem van disposities ("neigingen"). Wanneer Bourdieu het over kunst en cultuur heeft dan spreekt hij over "esthetische disposities". Die disposities functioneren als onderbewuste schema's die de grondslag vormen van denken, waarneming en handelen. Deze schema's

genereren dus handelingen, waarnemingen en denkacten. Zo'n schema heeft een algemeen karakter en is daarom overdraagbaar op meerdere terreinen. De habitus is met andere woorden de "cultuur als praxis" die weet hoe van een sociale positie een "smaak" te maken.

Bourdieu geeft in *La Distinction* meermaals uiting aan zijn drang om greep te krijgen op de niet-geïntendeerde intentionaliteit, de beheersing van de sociale wereld, die actoren verwerven onder invloed van hun duurzame onderdompeling in die wereld (opvoeding, sociale omgeving en cultuur) en die kenmerkend is voor de sociale praktijken waarin mensen zich begeven (uitspraken over kunst en stijl). Het praktijkgevoel (cfr. "Le sens pratique") is dat sociale zintuig dat ons leidt nog voordat we objecten als objecten beschouwen. Het constitueert de wereld als een betekenisvolle wereld, door te anticiperen op haar immanente tendensen. Het concrete handelen is het product van deze anticipatie op de betekenisvolle wereld.

Het concrete handelen

Actoren handelen op basis van een subjectiviteit die de verinnerlijking is van de objectiviteit. Door socio-analyse wordt het sociale onbewuste, dat besloten ligt in instituties en de praktijk van ieder mens beheerst, ontsluit. Bourdieu ontdoet de sociale wereld van haar schijn van natuurlijkheid en onontkoombaarheid.

De concrete praxis is nooit alleen maar een resultaat van de habitus. Want dan zou de habitus een soort "essentie" zijn, en Bourdieus theorie zou dan weinig verschillen van de gangbare psychologische theorieën omtrent karakter, attitude, onbewuste driften, etc. De habitus bestaat uit algemene waarnemings-, waarderings- en handelingsschema's die pas een concrete vorm aannemen, dus concrete praktijken genereren, binnen én afhankelijk van een specifieke (sociale) context. Deze concrete situatie is zelf weer een onderdeel van een breder veld of domein. Velden (champs) zijn relatief autonome ruimten, gestructureerd rond bepaalde sociale posities en instituties. De positiebekleders en instituties strijden onderling om het legitimiteitsmonopolie. De strijd tussen de diverse partijen vooronderstelt echter een impliciete consensus over de inzet.

Iemands concrete handelen binnen zo'n veld resulteert uit het samenspel tussen de gegeven "objectieve mogelijkheden" en zijn habitus. De praxis wordt dus gedetermineerd door twee, gedeeltelijk onafhankelijke, causale series, nl. de sociale condities die iemands habitussysteem structureren enerzijds en de specifieke "veldmogelijkheden" anderzijds.

Conclusies

Bourdieu levert een theoretisch raamwerk waarbinnen cultuur en klassen op een niet-mechanistische wijze aan elkaar worden gerelateerd. Bovendien geeft hij duidelijk aan hoe onderscheiden materiële levensvoorwaarden leiden tot verschillen in cultuur en levensstijl. Zijn werk bevat dus de aanzet tot een goed berekeneerde en empirisch onderbouwde materialistische cultuurtheorie, die de klassieke valstrikken van het zgn. "vulgair materialisme" weet te omzeilen. Daarom verdient het ook een breed lezerspubliek. Overigens beperkt Bourdieu zijn aspiraties niet tot de cultuursociologie. Zijn cultuursociologisch werk is ingebed in een bredere handelingstheorie, die qua opzet vergelijkbaar is met bv. Habermas' theorie van het communicatief handelen. *La Distinction* wordt eveneens ingevoegd in Norbert Elias' lange-termijnperspectief op de Westerse beschavingsgeschiedenis. Zo wordt in *De Swaans* essay "kwaliteit is klasse" de distinctiezucht, het vermogen om zich door de "apartheid" van de goede smaak sociaal te kunnen onderscheiden, opgevat als de meest recente versie van het meer omvattende en meer langdurige civilisatieproces zoals dat door Norbert Elias beschreven en geanalyseerd is.

Heel wat commentatoren, vanuit heel verschillende invalshoeken, zoals bvb. DiMaggio, Collins, Jenkins, Sulkunen, Connell, Aronowitz en Giroux, Wacquant en Gartman hebben heel wat kritiek op de modellen die Bourdieu leverde. Vooral het statische, gesloten karakter ervan, dat weinig ruimte laat voor verzet of verandering is een bron van kritiek. Anderzijds heeft Bourdieu zelf altijd het "onhistorische", dat voortvloeit uit een strikt structuralistisch standpunt, heel regelmatig aan de kaak gesteld.

Binnen het historisch perspectief (cfr. Marx,

Kant) van de socioloog Bourdieu lijkt het voor de lezer van *La Distinction* normaal dat zowel cultuur als tegencultuur aan bod komen.

Tegencultuur dat zowel in de marge van het establishment als buiten de officiële cultuur valt en een noodzakelijk verdedigingsmiddel is tegen de culturele overheersing van de dominante klassen. Meer in het algemeen gelooft Bourdieu dat een echte tegencultuur wapens zou moeten leveren tegen de zachte vormen van overheersing, tegen moderne vormen van mobilisering, tegen het zoetgevooisde geweld van de nieuwe professionele ideologen die zich bedienen van een pseudo-wetenschappelijke rationalisering van de dominante ideologie, en het politieke misbruik van de wetenschap. Kortom, het gaat om de verbreiding van verdedigingswapens tegen de symbolische overheersing. In een essay-gesprek met Didier Eribon vertelt Bourdieu dat "cultuur onvermijdelijk politiek geladen is" en "dat alle andere zaken moeten worden ingelijfd die door de huidige definities van de cultuur en de politieke cultuur worden buitengesloten... En ik geef de hoop niet op dat een of andere groepering ooit nog eens dergelijk reconstructiewerk ter hand neemt" (in: Pierre Bourdieu, "Opstellen over smaak, habitus en literair veldbegrip". Van Gennep, Amsterdam). Verder zegt Bourdieu: "Ik geloof dat politisering vaak vergezeld gaat van een streven naar culturele bezitsvorming, dat beleefd wordt als een soort reclassering, als een herstel van de persoonlijke waardigheid. Dat frappeert vooral in de memoires van arbeidersvoormannen uit de oude school. Dit emancipatiestreven lijkt een vervreemdend effect te hebben, voorzover het herwinnen van een zekere culturele waardigheid gepaard gaat met de erkenning van dezelfde cultuur die als vlag dient voor tal van vormen van overheersing. (...) Ik denk hierbij aan bepaalde onbewuste en daardoor onvoorwaardelijke vormen van erkenning van de officiële cultuur en haar dragers. Het zou best eens kunnen dat bepaalde vormen van agressief arbeiderisme hun oorsprong vinden in een beschaamde erkenning van de cultuur of simpelweg in een niet-verwerkte, niet-geanalyseerde culturele schaamte" (p. 29).

(eindredactie : Jaak Perquy)